

УДК 338.43.02

DOI: <https://doi.org/10.32782/2786-8141/2024-6-4>**Єфанов В.А.**

кандидат економічних наук, доцент,
доцент кафедри економіки та підприємництва
імені професора І.М. Брюховецького,
Сумський національний аграрний університет
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2004-1470>

Volodymyr Yefanov
Sumy National Agrarian University

ЕКОНОМІКА СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ ВОЄННОГО ЧАСУ В ХАРКІВСЬКІЙ ОБЛАСТІ

THE ECONOMY OF RURAL AREAS OF THE WAR TIME IN THE KHARKIV REGION

Анотація. В статті приведено основні концептуальні зміни специфіки розвитку сільських територій, котра сформувалась в регіоні з початком повномасштабних воєнних дій на території України в тому числі й у Харківській області. Визначено, як головний напрямок, для державної підтримки розвитку регіону, завдання вистояти перед ворожою навалою, захистити соціальні інтереси населення та допомогти економіці справитись з воєнними викликами. Розглянуто наслідки воєнних дій для сільських територій, в тому числі в Харківській області. Визначено сільські території, які найбільше постраждали в плані соціальної захищеності, зайнятості на ринку праці, безпеки та економічної діяльності. Розглянуто основні наслідки боїв на території області та ті проблеми, котрі виникли в їх результаті. Приведено специфіку економічної діяльності в сільській місцевості, в першу чергу, аграрного виробництва, в період воєнного стану. Розкрито проблематику розвитку аграрного сектору регіону через припинення діяльності та переїзд багатьох сільгоспідприємств, знищення матеріальної бази виробництва, значних масштабів замінованих та забруднених війною територій, скорочення кількості жителів сільської місцевості. Розглянуто основні вектори діяльності державної воєнної адміністрації в сфері підтримки життєдіяльності села. Визначено основні особливості державної підтримки для сільських територій в умовах війни. Функціонування сільських територій в умовах війни стикається з значною кількістю проблем, тому, через падіння економіки основним пріоритетом обласної та місцевої влади став соціальний захист населення, відновлення та збереження робочих місць і підтримка бізнесу. Значено, що сільські території Харківської області на 2023 рік в результаті бойових дій зазнають значного занепаду та зниження рівня життя населення в них, в тому числі через зростання екстенсивного виробництва та натурального господарства. В першу чергу, це стосується територій, де проходять бої та котрі були в окупації, але й інші села теж зазнають значного воєнного тиску, а підтримка їх діяльності носить мінімальний характер, не даючи ефективного розвитку.

Ключові слова: сільські території, економіка села, сільськогосподарські підприємства, бойові дії, аграрне виробництво, відновлення виробництва, державна підтримка, кредитування, рослинництво, тваринництво.

Abstract. The article presents the main conceptual changes in the specifics of the development of rural areas, which were formed in the region with the beginning of full-scale military operations on the territory of Ukraine, including in the Kharkiv region. The task of resisting the enemy invasion, protecting the social interests of the population and helping the economy to cope with military challenges was defined as the main direction for state support for the development of the region. The problems of the development of the agrarian sector of the region due to the termination of operations and the relocation of many agricultural enterprises, the destruction of the material base of production, the significant scale of mined and war-contaminated territories, and the reduction of the number of rural residents are revealed. The main vectors of the activity of the state military administration in the field of supporting the life of the village are considered. The main features of state support for rural areas in wartime conditions have been determined. The functioning of rural areas in the conditions of war faces a significant number of problems, therefore, due to the decline of the economy, the main priority of regional and local authorities has become social protection of the population, restoration and preservation of jobs, and business support. It is significant that the rural areas of the Kharkiv region in 2023 and as a result of hostilities are experiencing a significant decline and a decrease in the standard of living of the population in them, including the growth of extensive production and subsistence farming. First of all, this applies to territories where battles are taking place and which were under occupation, but other villages are also under significant military pressure, and support for their activities is minimal, preventing effective development. The beginning of the war fundamentally changed the directions of regulation of the development of rural areas by the regional administration. At the moment, solving the problems caused by the hostilities on the territory of Kharkiv region became the top priority, social protection of the population, assistance in restoring and preserving jobs, and business support became the main priority of the regional and local authorities.

Key words: rural areas, village economy, agricultural enterprises, hostilities, agricultural production, recovery of production, state support, lending, crop production, animal husbandry.

Постановка проблеми. Розвиток сільських територій є невід'ємною частиною загальної стратегії сталого розвитку України. Специфіка прояву механізмів державного управління сільськими територіями у нашій країні зумовлена необхідністю формування раціональної структури розвитку всіх територіальних

формувань, що функціонують в її масштабах. Сучасний етап розвитку українського села в контексті становлення української держави характеризується складною воєнною ситуацією та загостренням правових, політичних, організаційних, економічних, екологічних і соціальних проблем, пов'язаних з викликами щодо

подальшого розвитку сільських територій та держави в цілому.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика сталого розвитку сільських територій досліджувалась багатьма вітчизняними та іноземними науковцями, але, як динамічне явище в контексті змінюваного суспільства, вимагає постійного оновлення наукових парадигм. Вирішенню проблем формування ефективного інструментарію щодо державного регулювання сталого розвитку сільських територій значна увага приділяється у працях провідних вітчизняних і зарубіжних учених, таких як І. Грищенко, Ю. Губеня, М. Делівері, І. Ковальчук, Е. Лібанова, М. Малік, М. Хвесик, В. Юрчишин та багатьох інших. Незважаючи на значний обсяг досліджень, залишаються не вирішеними окремі правові, організаційні, інституційні та структурні аспекти формування сталих умов розвитку сільських територій, відповідно до реалій воєнних дій в Україні. Особливої уваги вимагають питання післявоєнного відродження та стимулювання державою сталого розвитку села в перспективі. Відповідно, ці проблеми спонукали нас до проведення даного наукового дослідження, розуміючи його важливість для удосконалення концепції державного регулювання діяльності сільських територій за сучасних викликів розвитку економіки України.

Метою статті є обґрунтування формування нової державної політики сталого розвитку сільських територій в контексті воєнних викликів та з урахуванням світового досвіду.

Виклад основного матеріалу. З початком повномасштабних воєнних дій від 24 лютого 2022 року, на території України в тому числі й у Харківській області державна підтримка розвитку регіону корінним чином змінила свою концепцію. Головним стало вистояти перед ворожою навалою, захистити соціальні інтереси населення та допомогти економіці справитись з воєнними викликами.

На даний момент Харківська область залишається зоною бойових дій, на початку обласний центр, місто Харків, попри запеклі бої з російською армією, вистояв, але були окуповані в березні 2022 року районні центри та міста області: Ізюм, Куп'янськ, Вовчанськ, Балаклія. Після контрнаступу серпня-вересня 2022 року ЗСУ звільнили більшу частину Харківщини, але станом на листопад 2023 року бої все ще йдуть на куп'янському, вовчанському напрямках, а від обстрілів та бомбування потерпає населення всієї області, вони відбуваються практично щодня.

Гострою проблемою після деокупації Харківщини стало розмінування звільнених територій. За даними ГУ ДСНС в Харківській області, з початку повномасштабного вторгнення до серпня 2023 року піротехнічні підрозділи ДСНС обстежили понад 3366 гектарів територій та знешкодили майже 74,5 тис. вибухонебезпечних предметів [1].

Непоправної шкоди завдано й екології та сільському господарству регіону. За даними Харківської ОВА, на Харківщині знищено або пошкоджено понад 170 тис. гектарів лісів та більш як 570 тис. гектарів сільгоспугідь. Область лишається найбільш замінованим регіоном України. Окремим викликом стало руйнування армією РФ гідроспоруд на Оскільському водосховищі, а також інфраструктури Печенізького

та Краснопавлівського водосховищ, які забезпечують питною водою місто Харків [2].

В таких умовах розвиток сільських територій зупинився, стоїть питання про виживання. Негативні процеси вплинули на демографію області, станом на 2021 рік її населення складало 2,6 млн людей, а станом на осінь 2023 року, за даними голови Харківської ОВА, воно скоротилося до не більш як 1,9 млн. Точно оцінити дані про стан міграції, кількість переселених та загинувших людей жителів області не можливо через брак інформації щодо фактичного переміщення населення в області та по Україні його виїзд за кордон, а також стану деокупованих територій, кількості примусово вивезених на територію Росії мешканців. Результатом скорочення підприємств стало й зростання кількості безробітних, станом на 1 жовтня 2023 року, по області на одне вільне робоче місце претендувало 6 безробітних. Найбільший рівень безробіття на Харківщині саме в деокупованих районах, і він стає важливим фактором міграції всередині області. Саме сільські території найбільше постраждали в плані соціальної захищеності та зайнятості на ринку праці. В аграрному секторі питання розвитку дуже складне, адже багато сільгоспідприємств переїхали чи припинили свою діяльність, значна кількість територій заміновані, а кількість жителів сільської місцевості зменшується.

Окремо варто зазначити, що в області діє програма для адаптації, професійного навчання і працевлаштування внутрішньо переміщених осіб. Існує й програма компенсації витрат роботодавців на оплату праці переселенців. Нею в 2023 році скористалися 170 роботодавців області, які працевлаштували 377 ВПО. Втім, темп цієї програми не пропорційний до викликів, із якими стикнулася Харківщина. Також функціонує проєкт «Армія відновлення», мета якого – залучити безробітних до суспільно корисних робіт, скерованих на відновлення зруйнованих об'єктів [3].

За даними обласної військової адміністрації, за перші місяці повномасштабного вторгнення понад 80% підприємств Харківщини призупинили роботу з різних причин, насамперед через окупацію, обстріли чи відсутність працівників. Міністерство економіки повідомляло, що 178 підприємств Харківської області скористалися програмою релокації в інші регіони, переважно в Львівську і Закарпатську області. Згідно зі звітом програми економічного та соціального розвитку міста Харкова на 2022 рік, зовнішньоторговельний оборот товарами в області за 2022 рік порівняно з 2021 зменшився на 49,3% і становив 2 131,1 млн. дол. США, а обсяги експорту й імпорту в 2022 році порівняно з 2021 роком зменшилися на 51,1% та 47,9% відповідно.

Функціонування сільських територій в умовах війни стикається з значною кількістю проблем, тому, через падіння економіки основним пріоритетом обласної та місцевої влади став соціальний захист населення, відновлення та збереження робочих місць і підтримка бізнесу.

Діяльність обласної адміністрації в воєнному стані регулювалась завданнями, визначеними в відповідності до статей 4, 8 Закону України «Про правовий режим воєнного стану», Указу Президента України від 24 лютого 2022 року № 64/2022 «Про введення воєнного стану в Україні», Указу Президента України від

24 лютого 2022 року № 68/2022 «Про створення військових адміністрацій», з метою забезпечення реалізації правового режиму воєнного стану на території Харківської області, підтримання безперервного функціонування галузей життєзабезпечення населення та інших галузей економіки області. Обласній, та районним військовим адміністраціям спільно з органами місцевого самоврядування, керівниками підприємств, організацій та установ визначено наступні сфери відповідальності:

1. Забезпечити встановлення посиленої охорони важливих об'єктів економіки та об'єктів, які забезпечують життєдіяльність населення.

2. Вжити заходів з ефективного використання природних, трудових і фінансових ресурсів.

3. Сприяти організації виробництва і поставок у війська підприємствами та організаціями, що перебувають у комунальній власності, замовленої продукції, послуг.

4. Вжити вичерпних заходів для безперервного електро-, газо- та водопостачання, відведення та очищення стічних вод, здійснення контролю за якістю питної води, забезпечення зв'язком та телекомунікаційними послугами.

5. Забезпечити збирання, транспортування, утилізацію та знешкодження побутових відходів.

6. Упровадити нові графіки руху громадського транспорту, виходячи з наявних можливостей та безпекової ситуації.

7. Організувати роботу підприємств харчової промисловості, переробних та сільськогосподарських підприємств області, насамперед, для першочергового забезпечення потреб оборони, цивільного захисту, закладів охорони здоров'я та соціального захисту населення, урахувавши постачання виключно місцевої сировини та запасів, їх раціональне та економне використання.

8. Забезпечити сталу роботу закладів торговельного та побутового обслуговування населення, встановлення режиму їх роботи відповідно до безпекової ситуації.

9. Організувати роботу сільськогосподарського сектору для забезпечення області продовольством, виходячи з наявних ресурсів.

Контроль за виконанням координуванням діяльності Харківської області в період війни у сфері економіки покладено заступника начальника Харківської обласної військової адміністрації [4].

Для забезпечення відновлення пошкоджених об'єктів та ліквідації наслідків бойових дій державою було сформовано спеціальні виплати з резервного фонду, котрі використовуються в Харківській області. Його використання здійснюється на основі Розпорядження Кабінету Міністрів України від 13 вересня 2022 р. N 809-р «Про виділення коштів з резервного фонду державного бюджету для ліквідації наслідків бойових дій у Харківській області» [5]. Також здійснено пільгове оподаткування для фізичних та юридичних осіб, котрі займаються бізнесом в Харківській області, як в зоні бойових дій. Вони звільнені від сплати частини податків за 2022 рік (екологічний податок, податок на землю, податок на нерухоме майно). В області діє кредитна програма «5-7-9%», у межах якої на липень 2023 року 579 підприємств отримали

кредитів більш ніж на 12 млрд грн. За рівнем кредитування за цією програмою Харківська область посіла 6-те місце серед регіонів країни, оскільки програма спрямована насамперед на відбудову постраждалого бізнесу, а також стимуляцію розвитку нових підприємств у регіонах, які найбільше постраждали від російської агресії.

Бюджетні кошти витрачаються на підтримку соціальної сфери, в першу чергу, базових потреб населення. Витратна частина бюджету Харківської області на 2023 рік була затверджена на рівні 4,7 млрд грн. Основними напрямками видатків стали освіта (1,35 млрд грн), охорона здоров'я (614 млн грн) та соціальний захист населення (558 млн грн). Варто зазначити, що бюджет Харківської області на 2022 рік передбачав ті самі основні напрямки видатків: освіта (2,34 млрд грн), охорона здоров'я (925 млн грн) і соціальний захист та соціальне забезпечення (693 млн грн), а загальний бюджет видатків складав 6,8 млрд грн. Отже, регулювання обласною адміністрацією розвитку сільських територій на даний момент спрямоване на вирішення проблем, що спричинили воєнні дії. Ліквідації наслідків воєнних дій на підконтрольній території та забезпечення соціального захисту населення в умовах війни, є основою політики регулювання суспільних процесів в тому числі і для сільських громад.

Сільські території з їх жителями, землями, що знаходяться в їх юрисдикції, традиційно є основним елементом аграрного виробництва. Агропромисловий сектор України до війни був одним із найпотужніших кластерів секторів економіки, забезпечуючи більше 40% експорту країни. Початок війни призвів до того, що близько 30% земель сільськогосподарського призначення випали з виробничого обороту. Це призвело, в свою чергу, до того, що рівень економічної активності в сільській місцевості знизився на 30–50%. Окрім того, було переміщено близько 30% працівників, що призвело до значного кадрового голоду в виробництві сільськогосподарської продукції. Результатом воєнних дій в Харківській області, як бачимо на основі аналізу, виконаного в табл. 1, стало скорочення індексів виробництва в 2022 році в порівнянні з 2021 роком сільськогосподарського виробництва в регіоні в цілому на 54,1, в тому числі в рослинництві на 55,5, а в тваринництві 47,1 пункти. В довоєнний період коливання виробництва були досить незначними, залежало більше від природно-кліматичних, чи від технологічних умов. Виходячи з приведених даних, на 2022 рік обсяги виробництва склали практично лише половину від довоєнного періоду, що повністю відкидає розвиток економіки в сільських територіях на мінімальний рівень. Отже, виробництво сільськогосподарської продукції, як основного елементу економіки сільських територій, для Харківщини характеризується значним скороченням, що на фоні бойових дій є очевидною причиною занепаду села.

Складнощі виробництва через бойові дії та мінування, відсутність матеріальних ресурсів, знищення матеріальної бази та відселення сільського населення – це лише основні проблеми сільських територій Харківської області на кінець осені 2023 року. Особливістю змін в товарному виробництві відповідно до типу виробників, оціненому нами в табл. 2, є те, що рівень

Таблиця 1 – Динаміка індексів виробництва сільськогосподарської продукції до попереднього року в Харківській області за 2010–2022 рр.

Роки	Вся продукція сільського господарства	Галузеве виробництво	
		продукція рослинництва	продукція тваринництва
2010	88,7	82	110,1
2015	97,1	97,1	97,1
2020	98	99	92,8
2021	98,3	100,7	84,5
2022	44,2	45,2	37,4
2022 р. до 2021 р. (+, -)	-54,1	-55,5	-47,1

Джерело: опрацьовано автором на основі статистичних даних Головного управління статистики в Харківській області

Таблиця 2 – Динаміка індексів виробництва сільськогосподарської продукції в різних господарствах до попереднього року в Харківській області за 2010–2022 рр.

Роки	Тип товаровиробника					
	Підприємства			Господарства населення		
	продукція сільського господарства	з неї		продукція сільського господарства	з неї	
		рослинництва	тваринництва		рослинництва	тваринництва
2010	84,9	79,6	110,2	94,2	86,2	110
2015	93,7	93,9	92,5	103	103,5	101,3
2020	102,3	102,9	97,6	89,9	90,4	88,6
2021	100,5	102,1	87,4	93,4	97,1	81,7
2022	43,6	44	40,2	45,4	48,4	34,6
2022 р. до 2021 р. (+, -)	-56,9	-58,1	-47,2	-48	-48,7	-47,1

Джерело: опрацьовано автором на основі статистичних даних Головного управління статистики в Харківській області

скорочення виробництва аграрної продукції в підприємствах після початку війни вище, чим в господарствах населення. Якщо до війни підприємства нарощували виробництво, а населення скорочувало, то війна призвела до зворотного явища, населення було змушене самостійно виробляти більше продуктів харчування для особистого споживання та продажу. По підприємствах скорочення в 2022 році в порівнянні з 2021 роком досягло 56 відсоткових пункти, тоді як в господарствах населення цей показник становив 48 відсоткових пункти. На теперішній час сільські території, які заходяться у несприятливих умовах життєдіяльності та господарювання, мають наступні характерні риси: наявність економічних втрат та збитків; пошкодження житла та інфраструктури; відселення населення, що проживало на даній території, наявність екологічної шкоди для навколишнього середовища.

Така ситуація пояснюється масштабами виробництва та спрямуванням виробленої продукції, адже підприємства зорієнтовані, в першу чергу на випуск товарної продукції з високим рівнем механізації праці, тоді як господарства населення виробляють аграрну продукцію й для особистого споживання, часто використовуючи ручну працю та мінімальну механізацію. Тобто, сільські території в наслідок бойових дій на Харківщині зазнають значного занепаду та зниження рівня життя населення в них, в тому числі через зростання екстенсивного виробництва та натурального господарства. В першу чергу, це стосується територій, де проходять бої та котрі були в окупації, але й інші села теж зазнають значного воєнного тиску, а підтримка їх діяльності носить мінімальний характер, не даючи ефективного розвитку. Проблема пошкодження такого цінного ресурсу сільських територій, як земля, для Харківської області стоїть дуже гостро. Бойові дії

призвели до втрати родючості, забруднення землі токсичними відходами, окрім того, на початок 2023 року приблизно 107 тисяч гектарів землі потребували постійного обстеження та проведення розмінування. Продукція рослинництва в 2023 році отримувалась у дуже складних умовах, її вдалось зібрати лише в Лозівському, Красноградському та частині Богодухівського, Харківського і Чугуївського районів. Адже розмінування територій ще потрібно провести на площі понад 570 тисяч гектарів угідь, а піротехнічними підрозділами обстежено та розміновано 864,1 га. Окрім того, постійно відбувається повторне замінування, що підвищує небезпеку проведення польових робіт [6].

Реалізація заходів підтримки з боку обласної адміністрації забезпечила залучення на допомогу аграрним товаровиробникам Харківщини державних інституцій та міжнародних партнерів. Так, уряд Японії надав насіння кукурудзи та соняшника, котре було передано 455 найбільш вразливим фермерським господарствам регіону. Окрім того, завдяки міжнародним партнерам було отримано високоякісні добрива. В формі допомоги від Продовольчої та сільськогосподарської організації ООН (ФАО) також вдалось отримати гуманітарну допомогу в вигляді насіння ячменю, гороху, кукурудзи та соняшника, цей насіннєвий матеріал передали до 316 сільськогосподарських підприємств Харківщини. ФАО обіцяє продовжувати надання насіннєвого матеріалу аграрним виробникам області й надалі [7].

Висновки. Сільські території Харківської області на 2023 рік в результаті бойових дій зазнають значного занепаду та зниження рівня життя населення в них, в тому числі через збільшення частки екстенсивного виробництва та натурального господарства. В першу чергу, це стосується територій, де проходять бої та котрі були в окупації, проте й інші села теж зазнають

значного воєнного тиску, а підтримка їх діяльності носить мінімальний характер, не даючи ефективного розвитку. Початок війни корінним чином змінив напрямки регулювання обласною адміністрацією розвитку сільських територій. Першочерговими стали на даний момент вирішення проблем, котрі спричинили воєнні дії на території Харківщини, основним пріо-

ритетом обласної та місцевої влади став соціальний захист населення, допомога у відновленні та збереження робочих місць і підтримка бізнесу. Ліквідація наслідків воєнних дій на підконтрольній території та забезпечення соціального захисту населення в умовах війни, є основою політики регулювання суспільних процесів в тому числі і для сільських громад.

Бібліографічний список:

1. Солодовнік М. Війна на Харківщині: 2022 рік у цифрах. URL: <https://suspilne.media/350116-vijna-na-harkivsini-2022-rik-u-cifrah>
2. Оперативна ситуація на Харківщині «Єдині новини». URL: <https://kharkivoda.gov.ua/news>
3. Політична карта Харківської області, 5 вересня 2023 року. URL: <https://www.oporaua.org/vijna/politichna-karta-harkivs-koyi-oblasti-24884>
4. Розпорядження № 6В від 27.02.2022 «Про функціонування економіки Харківської області в умовах воєнного стану. URL: <https://kharkivoda.gov.ua/dokumenti/rozporядzhennya/3355/3382/114871>
5. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 13 вересня 2022 р. N 809-р «Про виділення коштів з резервного фонду державного бюджету для ліквідації наслідків бойових дій у Харківській області». URL: <https://ips.ligazakon.net/document/KR220809>
6. Розмінування (ukrinform.ua). URL: <https://www.ukrinform.ua/tag-rozminuvanna>
7. Аграрії Харківщини засіяли понад 230 тисяч гектарів полів. URL: <https://kharkivoda.gov.ua/news/120944>

References:

1. Solodovnik M. Vynna na Kharkivshchyni: 2022 rik u tsyfrakh. Available at: <https://suspilne.media/350116-vijna-na-harkivsini-2022-rik-u-cifrah>
2. Operatyvna sytuatsiya na Kharkivshchyni «Yedyni novyny». Available at: <https://kharkivoda.gov.ua/news>
3. Politychna karta Kharkivs'koyi oblasti, 5 veresnya 2023 roku. Available at: <https://www.oporaua.org/vijna/politichna-karta-harkivs-koyi-oblasti-24884>
4. Rozporядzhennya No. 6V vid 27.02.2022 «Pro funktsionuvannya ekonomiky Kharkivs'koyi oblasti v umovakh voyennoho stanu. Available at: <https://kharkivoda.gov.ua/dokumenti/rozporядzhennya/3355/3382/114871>
5. Rozporядzhennya Kabinetu Ministriv Ukrayiny vid 13 veresnya 2022 r. No. 809-r «Pro vydilennya koshtiv z rezervnoho fondu derzhavnoho byudzhetu dlya likvidatsiyi naslidkiv boyovykh diy u Kharkivs'kiy oblasti». Available at: <https://ips.ligazakon.net/document/KR220809>
6. Rozminuvannya (ukrinform.ua). Available at: <https://www.ukrinform.ua/tag-rozminuvanna>
7. Ahrariyi Kharkivshchyny zasyaly ponad 230 tysyach hektariv poliv. Available at: <https://kharkivoda.gov.ua/news/120944>

Стаття надійшла до редакції 23.12.2023